

ON SEKİZİNCİ YÜZYILIN BAŞINDA TRABZON'DA GİYİM-KUŞAM (1700–1725)

Dr. Eyyub ŞİMŞEK*

Özet

İnsanların en temel ihtiyaçlarından birisi olan kıyafet, aynı zamanda kültürün de en önemli öğelerinden birisidir. Giyinme, aynı zamanda sosyo-ekonomik statünün de önemli bir göstergesidir. Trabzon gibi ticaret yönünden işlek bir konuma sahip bir bölgede de giyim-kuşamın bu fonksiyonu Şer'îye Sicillerindeki tereke kayıtlarından anlaşılabilirdi. Yönetici sınıf ve zengin kesim ile halk arasındaki kıyafetler hem kumaşları hem de fiyatlarıyla ayırt edilebilirdi.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Kıyafet, Kültür, Tereke.

DRESSING AT THE BEGINNING OF EIGHTEENTH CENTURY IN TRABZON (1700–1725)

Abstract

Clothe is not only one of the basic necessity of people, but also an important element of culture. Dressing, at the same time, is remarkable sign of socio-economic status of people. This function of dressing can be understood in Trabzon, has intensive commerce, by means of Ottoman Sharia court records. The differences of the costumes between the ruling class, rich and ordinary people can be easily discriminated by means of prices and material of the clothes.

Keywords: Trabzon, Costume, Culture, Tereke.

GİRİŞ

İnsanın en önemli gereksinimlerinden biri şüphesiz giyinmedir. İnsanoğlunu diğer canlılardan ayıran bir özelliğe de sahip olan giyinme ihtiyacı, zamanla toplumların kültürel bir simgesi haline gelmiş (Ot 2005: 3; Tezcan 1983: 256–257) ve birçok işlevi de bünyesine katmıştır. Giyinme; insanlar için örtünme aracı olmanın yanında, kişinin toplumsal, siyasal, ekonomik ya da meslek statüsünün göstergesi olmuştur. Her bir kültür, kendisine göre bir tarz belirleyerek mensuplarına onu giydirmiştir. Kendine özgü giyinme biçimi ve giyilen elbiseler, bir milleti diğerlerinden ayıran en önemli kültür unsurlarından olmuştur. Yani giyim-kuşam, bir ülkenin, bir devrin, bir kişinin

* esimsek@ktu.edu.tr

özelliklerini yansıtan en önemli araçlardan birisidir (Abalı 2009: 53; Tezcan 1983: 258–259).

Osmanlılar için de giysiler, toplum yaşamının önemli bir ifadesi olmuştur. Giysi kumaşının olduğu kadar, renginin de bir anlamı vardı ve kıyafet, giyenin ait olduğu toplumsal katmanı yansıtmaktaydı. Osmanlı tarih yazarları bu konu üzerinde önemle durmaktaydı. Mesela Gelibolulu Mustafa Ali, giyim-kuşamı toplumdaki sınıflar arası dengenin korunmasında önemli bir araç olarak görmekteydi. Ona göre; kıyafet, sınıfların işaretiydi ve insanların üstlerine giydikleri kaftanları, atlarının koşumları, hatta silah ve hançerleri belli özelliklere sahip olmalıydı (Gelibolulu Mustafa Ali 1997: 112–113). Diğer taraftan, sarayda kullanılan kumaşların biçim ve renklerinin, halk tarafından taklit edilmesi yasaklandığı gibi, her dini cemaatin giysisi de farklıydı (Reyhanlı 1983: 69–70). Zaman zaman toplumsal dengenin korunması için kıyafet konusunda zimmiler devlet tarafından uyarılmış; kendi cemaatlerine uygun renkte, kumaşta elbiseler giymeleri için emirler çıkarılmıştır (Quataert 1997: 403–425; Ercan 1984: 1119–1149; Turan 2005: 239–267). Örneğin, II. Selim döneminde, 1568’de çıkarılan bir fermanla gayrimüslimlerin Müslümanlara özenerek giyinmeleri men edilmişti (Altınay 2000: 82–83, Çiçek 1998: 135–147).

Bu çalışmada Şer’iye Sicillerine göre 1700–1725 yılları arasında Trabzon’da giyilen kıyafetler ve bunların özellikleri tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu çerçevede dönem içerisinde şehir merkezinde ikamet edenlere ait 129 adet tereke kaydı incelenmiştir. Başka bölgelerden Trabzon’a gelip de bir handa veya bir yakının evinde vefat edenler ile Trabzon’a bağlı köylerdeki şahıslara ait olan tereke kayıtları bu çalışma içerisinde değerlendirilmemiştir. Terekelerde yazılan kumaşlar ve kıyafetler hakkında bilgi verilirken, diğer taraftan kıyafetlerin sosyal-kültürel fonksiyonları da tespit edilmeye çalışılacaktır.

A. OSMANLI SOSYAL HAYATININ YANSIMASI OLARAK TEREKELER

Terekeler, İslam hukukunda vefat eden Müslümanların geride bıraktıkları mal ve mülklere verilen addır. Metrukât ve muhallefât kavramları da yine bu anlama gelmektedir. Faroqhi’nin “*ölünün yetişkinlik döneminin bilânçosu*” (Faroqhi 2004:199) dediği tereke defterleri ise; müteveffaya ait olan malların şeriat esaslarına göre taksimini gösteren defterlerdir (İnalçık 1996a:188; Pakalın II 1971:564).

Muhallefât kayıtları, Osmanlı içtimaî ve iktisadî tarihine yönelik araştırmalar için zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Tereke kayıtlarında ölen kişinin kimliğinin yanında, o kişinin aile durumuna, ekonomik ve sosyal statusüne ilişkin bilgiler bulmak

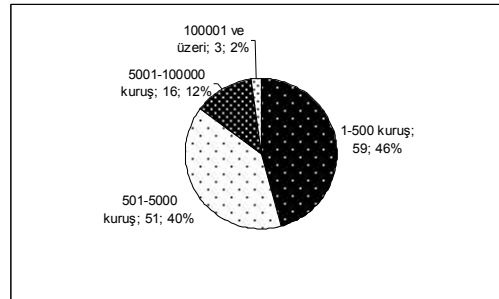
mümkündür. Bu noktada terekelerde kişinin mesleği, unvanları, eş ve çocuk sayısı, servetinin miktarı ve dağılımı, köle ve cariyeleri hakkında da ayrıntılı bilgiler yer almaktadır (Özcan 2005: 407).

Terekeler, bu önemlerine binaen ihtiyatla yaklaşılması gereken kaynaklardır. Çünkü bir kişinin bütün mallarının kayda geçirilmesi gibi bir durum, teoride zorunluysa da, her zaman söz konusu olmamıştır. Terekeden mal kaçırılması sıra dışı bir durum değildi. Keza terekedeki eşyaların yüksek fiyatla yazılması da, özellikle 16. yüzyılın sonundaki kriz döneminde, sıkça rastlanan bir durumdu. Böylece terekenin değeri arttırılarak muhalefattan alınacak vergiler de otomatik bir şekilde yükseltilmekteydi. Yani her iki durumda da tereke ya da terekeler gerçek değerlerinin dışında kaydedilmekteydi (Pamuk 2007: 149, Barkan 1966: 1-15).

Terekelerde yer alan mallardan biri de tereke sahibine ait kıyafetlerdir. Terekelerde kıyafetler, eski ve yeni oluşuna göre “*köhne*”, “*cedid*” veya kullanılmış ise “*müstamel*” şeklinde kaydedilmekteydi. Dikkatimizi çeken bir husus; düşük bir meblağa sahip terekelerdeki kıyafetlerin detaylarının adeta geçirilmiş olmasıdır. Kıyafetin kumaşı veya rengi gibi özellikler üzerinde pek durulmamış olmakla beraber bazı yüksek miktartlı terekelerde kıyafetler daha detaylı bir şekilde yazılmıştır.

Bu çalışmada tek tek kıyafetleri verip, hangi terekelerde yer aldıklarını alt alta sıralayıp, belgedeki bilgileri kâğıda aktarmak gibi bir metot uygulamak yerine, önce terekelerde geçen kumaşlar tanıtılacaktır. Daha sonra da kıyafetleri incelenip, bunları sosyo-ekonomik farklılığı gösterme aracı olarak ele almaya ve kıyafetlerden hareketle tereke sahibinin ekonomik statüsünü belirlemeye çalışılacaktır. Bu bağlamda öncelikle zengin-orta halli-fakir ayrımına gidilmesi zorunlu görünmektedir. İncelenen 129 adet terekenin miktarlarına göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo I: Terekelerin Miktarlarına Göre Dağılımı

Kaynak: Trabzon Şer'iyeye Sicilleri No: 1865-1881

Tabloda da görüldüğü gibi terekelerin en yoğun olduğu toplam değer aralıkları 1–500 kuruş ve 501–5000 kuruş aralıklarıdır (% 86). Bu aralıktaki tereke sahiplerini fakir ve orta halli vatandaşlar olarak sayabiliriz. Böylece geriye kalan 19 kişiyi de dönemin varlıklı Trabzonluları olarak değerlendirmek mümkündür. Bu dönemde Trabzon’da en yüksek meblağlı tereke sahibi, meşhur ayan ailesine mensup Şatır-zadelerden Abdülhamit Bey’dir. 156.101 kuruş değerindeki terekesinde yer alan onlarca mülk, dükkân ve çiftlik onun zenginliğinin en önemli göstergeleriydi (Trabzon Şer’iye Sicili 1886: 19). İkinci sırada ise 149.241,5 kuruşluk tereke sahibi olan Mehmet Reşit Efendi gelmektedir (Trabzon Şer’iye Sicili 1886: 15). Bir ilmiye mensubunun Trabzon’da zengin tereke sahiplerinden birisi olması pek de tesadüf değildir. Fakat XVIII. yüzyıl başlarında Trabzon’da para akışında ilmiyeliler önemli bir yer tutmaktaydı (Şimşek 2007: 34–37). Üçüncü sırada ise 130.120 kuruş değerindeki terekesiyle Hacı Mehmet gelmektedir (Trabzon Şer’iye Sicili 1886: 29).

B. TRABZON’DA KULLANILAN KUMAŞ ÇEŞİTLERİ

1. Yünlü Kumaşlar

Şer’iye Sicillerinden anlaşıldığına göre on sekizinci yüzyılın başında Trabzon’da en çok tercih edilmiş yünlü kumaş, çukaydı. Çuka, has yünden yapılırdı. Hem yerli hem de ithal malı olarak kullanılırdı. En makbul ithal çukalar İngiliz ve Fransız çukalarıydı (Şemseddin Sami 1317: 519; Koçu 1967: 83).

Çukanın ardından Trabzon’da halkın tercih ettiği yünlü kumaş abaydı. Yıkanmış, temizlenmiş ve taranmış yün yapağından dokunup, kaba ve kalın bir kumaş olan aba’dan yapılan elbise, potur, hırka, cepken, bilhassa palto da aynı isimle yani aba olarak anılırdı (Tezcan 1993: 25; Pakalın I 1971: 1; Koçu 1967: 7).

Çuka ve abadan sonra kıyafetlerde kullanılan diğer yünlü kumaşlar ise, şal ve şalaktır. Şal; elbiselik, omuz ve boyun için atkı, kuşak ve sarık yapımında kullanılırdı. Şal, keşmir keçisinin yünü ile dokunmuş ve çubuklar arasında resmedilmiş çiçek motifleri ile dikkat çekmekteydi. Ayrıca ipek karıştırılarak da üretilebilmekteydi. Şalak ise, şalın taklidi olup, daha ucuz bir kumaştı (Koçu 1967: 213-214).

Trabzon’da en az kullanılan yünlü ise sof kumaşıydı. Sof, yün ve keçi kılından dokunurdu. Ayrıca softan yapılan cübbelere de sof adı verilmekteydi. Siyah ve beyaz-krem renk üzerine dokunan sofun en meşhuru Ankara’da imal edilirdi (Şemseddin Sami 1317: 839; Koçu 1967: 238; Pakalın III 1971: 241). Sof, çukaya göre daha kaliteli ve lüks bir kumaştı (Tezcan 1993: 25).

2. Pamuklu Dokumalar

Dönemin Trabzon’unda en çok kullanılan pamuklu kumaşlar bez ve alacaydı. Bez, pamuktan dokunduğu gibi ketenden de dokunan bir tür kumaştı. Rengi daima beyaz olup ipliğinin cinsine, dokunuş tarzına, kalınlığına, inceliğine, yumuşaklığına, sertliğine, kabalığına göre çeşitleri vardı (Koçu 1967: 35).

Renk renk, leke leke demek olan alaca ise, fes rengi ve lacivert zemin üzerine sarı çizgili kumaşın adıydı. Anadolu’nun birçok tarafında dokunmakla beraber Erzincan alacası sınıfında en iyisi olarak kabul edilirdi. Alaca kumaşlar çok dayanıklıydı ve en çok Anadolu’da giyilirdi. Alaca’dan erkeklere mintan, kadınlara şalvar ve entari yapılırdı (Ahmet Vefik Paşa 2000: 13; Pakalın I 1971: 43-44).

Trabzon’da hatırı sayılır derecede kullanılan bogasi, Ortaçağ İtalya’sında “boccasio” diye ün salan ince pamuklu kumaş olup, fitil fitil ipliklere sahipti. Bogasi, bez ayakla, yani en basit dokuma tekniği kullanılarak üretilirdi (İnalçık 1996b:301; Ahmet Vefik Paşa 2000: 58; Şemseddin Sami 1317: 315; Tezcan 1993: 21).

Trabzon’da en az rastlanan pamuklulara gelince, bunlar arasında basma ve çit göze çarpmaktadır. Basma, beyaz dokunup, sonra renk ve çiçekleri basılmış pamuklu, ince bir kumaştı (Şemseddin Sami 1317: 268). Çit ise, üzeri çiçekli ve şekilli pamuk bez ve basma hakkında kullanılır bir tabirdi. Çitten yapılan bazı ürünlere çit yorgan, çit döşek, çit perde, çit şalvar denilirdi. Çit tabiri zamanla yerini basmaya bırakmıştır (Pakalın I 1971: 279).

3. İpekli Dokumalar

Trabzon’da en fazla kullanılan ipekli kumaş *sade* idi. Sade, düz kadifeye verilen addı (Kivi 1995: 35). Sade kadar olmasa da Trabzon halkı tarafından kullanılan atlas taklidi kutni ise, fes rengi zemin üzerine sarı çubuklu bir kumaş idi. Kutninin farklı kullanım alanları bulunmaktaydı. Mesela, İstanbul’da döşemelikte kullanılırken, Anadolu’da entari yapılırdı. Hint kutnileri daha sağlam oldukları için Avrupa kutnilerine nazaran daha makbuldü (Ahmet Vefik Paşa 2000: 699, Pakalın II 1971: 333).

Atlas, ipekten dokunmuş, elbiselik bir kumaştı. Daha çok kırmızı renkteydi; fakat mavi, yeşil, sarı renklerde de olup daima düz renkliydi. Üzerinde hiçbir tezyinî motif bulunmazdı. İncesi ve kalını vardı; fakat her ikisi de sertti ve elle dokunulduğu zaman kendine özgü bir ses çıkarırdı. Çok meşhur olmasına rağmen pek de değerli değildi (Koçu 1967:17-18, Pakalın I 1971:111).

İpekliler arasında Trabzon'da kullanılmış olup, Çin-Türkistan'ından gelme bir kumaş olan Hatayi, ince ipek ve kılardanla dokunmuş sert bir kumaştı (Tez 2009: 16). Bürüncük ise ipek ile ketenin karışımından elde edilmekteydi (Koçu 1967: 48).

Bundan sonra bahsedilecek olan ipekli kumaşlar oldukça nadir kullanılmış olanlardır. Tabi ki nadir kullanılmaları onların kıymeti ile doğru orantılıydı. Canfes; gayet ince, mat ve daima düz renkte olup, sarı, mor, yeşil gibi çeşitli renklerde olabilen ipekli kumaştı. Al canfes, en meşhuru olup, zenginlerin kullandığı kumaşlardandı (Koçu 1967: 50). Gezi ve seveyi ise, Trabzon'da pahalı kıyafetlerin kumaşlarıydı. Gezi; çözücü ipek, atkısı ipek ve pamuk karışımı, sık ve ince dokunmuş, hâreli bir kumaştı. Halep, Şam ve Bağdat'ta dokunan bu kumaşın en beğenileni *Hint gezisiydi* (Tez 2009: 15). En pahalı kıyafetlerin kumaşı olma özelliğine sahip olan sevai ise, ipek ve kılardanla dokunmuş bir kumaş cinsiydi (Tezcan 1993: 35).

C. TRABZON'DA GİYİLEN KIYAFETLER VE BUNLARIN ÖZELLİKLERİ

Bu başlık altında Trabzon Şer'iyeye Sicillerindeki terekelerde yer alan kıyafetlerin neler olduğu ve bunların bir takım özellikleri verilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda öncelikle kıyafetlerin ne anlama geldiği açıklanacak, daha sonra da bunlar için kayıtlarda verilen renk, kumaş ve fiyat özellikleri irdelenecektir.

1. Ferace

Abbasilerden itibaren İslam ülkelerinde özellikle ulema ve devlet adamları tarafından kullanıla gelen ve öne açık ferah elbise demek olan ferace, Osmanlılarda XV. yüzyıl sonundan devletin yıkılışına kadar çeşitli değişikliklere uğrayarak, hem erkeklerin hem de kadınların giydiği bir üst kıyafetti (Tezcan 1995: 349). Kadınların giydiği ferace, bedeni ve kolları bol, önden açık ve eteği yere kadar uzanan, yakasının kesimi dönemlere göre biçim değiştirebilen, daha çok koyu olan bir üstlüktü (Pakalın 1971 III: 606). Ferace giyen kadınlar, yüzlerini mutlaka ince, beyaz bir tülbentten ibaret olan yaşmak (Özel 1992: 16; Şemseddin Sami 1317:1530) ve İtalyanca pezzeto'dan alınan peçe ile örterlerdi. Dolayısıyla sadece gözleri ve burunları açıkta kalırdı (Pakalın 1971 II: 765; Özel 1992: 16).

18. yüzyılın ilk yarısında, özellikle de Lale Devri'nde, zengin kadınlar renkli feraceleri ve yaşmakları tercih etmeye başlamışlardı. Yaka boyları değişen feracelerin, hem yaşmakları şeffaflaşmış hem de gevşek bağlanmaya başlanmıştı (Gürtuna 1999: 193, Tezcan 1995: 350). Lale Devrinde İstanbul'da rengârenk feraceler giyilirken öyle anlaşılıyor ki Trabzon'da kadın feraceleri henüz renklenmemişti. Zaten imparatorluğun merkezinde meydana gelen sosyal veyahut kültürel farklılaşmanın taşraya bu kadar kısa

zamanda yansımaları beklemek, modern öncesi devlet ve toplum yapısını iyi algılayamamak demektir. Trabzon'da mavi (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1873: 19, 1874: 45, 1878: 46, 1878: 47, 1886: 119) ve yeşilin (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 75, 1878: 90) yanında sadece nefti (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 78) feracenin mevcut olması yukarıdaki kanıyı doğrular niteliktedir. Trabzon'un orta halli kadınları, şayak ferace giyerlerken; daha varlıklı kadınlar çukadan yapılmış feraceleri giymekteydiler. Şayak feracelerin en pahalısı 3,5 kuruş iken çuka feraceler 7 ila 12 kuruş arasındaydı. Erkek feraceleri ise, kırmızı ve genelde softan yapılmıştı (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1873: 50, 1885: 62). Zimmi bir erkeğin feracesi ise bogasidendi (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1885: 25).

2. Entari

Sultan II. Mahmut döneminde yapılan kıyafet düzenlemesine kadar ferace gibi entari de hem kadın, hem de erkekler tarafından giyilmekteydi. Kadınlar entarilerini iç donu üstüne, erkekler ise iç donu üstüne şalvar ya da çakşır giymiş; entari de tamamlayıcı bir unsur olarak bunların üstüne giyilmişti (Koçu 1967:102-103).

Terekelerine göre ekonomik açıdan orta halli denilebilecek kişilerin entarileri genelde alacadan yapılmıştı. Dayanıklı bir kumaş olmasının yanında ucuz olması alaca entarilerin Trabzon'da yaygın olmasında etkili olmuştu. Alaca entariler 100 akçe ile 3,5 kuruş arasında bir fiyattaydı. En düşük tereke sahipleri ise 30–60 akçe arasında fiyat verilmiş yerel Maçka entarisini giymişlerdi. Entari, kıyafet açısından bu dönemde Trabzon'da zenginliğin en önemli simgelerinden biri olmuştur. Trabzon'un en zengin kadınları alaca, çuka entariler yerine sevai ve gezi entarileri; en zengin erkekleri ise basma ve çit entarileri tercih etmişlerdi. Fakat özellikle kadınların entarileri dikkate şayandır. Zengin kadınların terekelerinde birden fazla entari çeşidi bulunduğu gibi fiyatları da oldukça pahalıydı. Trabzon'un en zengin üç kadınından birisi olan İskender Paşa Mahallesi'nden Naime Hatun'un terekesinde bulunan üç entarinin toplam fiyatı 450 kuruştur (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1886: 28). Onun sevai entarisi (atlas iplikli) ise 300 kuruş, gezi (güvercin renkli) entarisi 50,5 kuruş, gömleklik entarisi ise 100 kuruştur. Yine dönemin en zengin hanımlarından Yeni Cuma Mahallesi'nden Mahbube Hanım'ın 350 kuruş değerindeki sevai entarisi ise bu dönemde Trabzon'daki en pahalı elbisedir (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1886: 26).

3. Kaftan

Biçim itibarıyla entari gibi, önden açık, boyu uzun bir giysi olan ve entarinin üzerine giyilen kaftan, Osmanlı kıyafetleri içinde çok önem verilen ve itibar gören bir giysiydi.

Kaftan denince ilk akla gelenler, padişahlara ve saray mensuplarına ait olanlardı (Görünür vd. 2006: 62).

Türk kaftanının kökeni, Hunlara kadar gider (Okumura 2002: 177). Kaftan, Osmanlılar için sadece elbise olarak değil, siyasi güç göstergesi olarak da çok önemli rol oynamıştı. Selçuklulardan beri süregelen bir gelenekle merasimde kaftan hil'at olarak sultan tarafından vezire ve yabancı diplomatlara verilirdi (Okumura 2002: 173).

Trabzon'da kürkten daha yaygın olan kaftan, aynı zamanda kürke oranla da ucuzdu. 30 akçe ile 5 kuruş arasında yoğunluk kazanan kaftanların en pahalısı birçok kıyafette olduğu gibi bir kadına aitti. 3 adet kaftana sahip olan Hacı Halil Mahallesi'nden Ayşe Hatun'un beyaz kuşak kaftanına 30 kuruş fiyat biçilmiştir. Kadınların terekelerinde genelde 3-4 kaftan yer alırken (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1871: 25, 1873: 47, 1874: 45, 1885: 58) sadece bir erkeğin üç kaftanı kayıtlıdır (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1888: 33), geri kalan erkekler çoğunlukla birer kaftana sahipti. Kaftanlarda kullanılan kumaşlara baktığımızda başı Hatayi kumaş çekmektedir. Hem erkekler, hem de kadınlar tarafından kullanılan Hatayi'nin tellisi kadınlara özgüydü. Yine atlas, kuşak ve kumaş kaftanlar sadece kadınlar tarafından giyilmekteydi. Bunlar dışında bez, kutni, bogasi de kaftanların kaplanmasında kullanılmış kumaşlardı. Mavi ve kırmızının ağırlıklı olduğu kaftanlar beyaz, siyah, güvezi ve yeşil renkteydiler. Özellikle alaca renkli kaftanlar kadınların ve gayrimüslimlerin terekelerinde ağırlıklıdır (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 74, 1878: 38, 1878: 46, 1880: 72, 1885: 58). Kaftan çeşitleri içerisinde çekendoz, zincir ve telli olarak kaydedilenlere sadece kadınların terekelerinde rastlanmıştır (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1880: 23, 1880: 92, 1886: 119).

4. Kürk

Kökeni belli olmayıp, eskiden beri Türkçe'de kullanılan kürk, hem işlenmiş hem de işlenmemiş tüylü hayvan derilerini ifade etmekteydi. Kürk, tarih boyunca hemen hemen her toplumun ilgisini çekmiş olup, daha önceleri sadece giyinmek için kullanılırken bir zaman sonra süs, giyim aksesuarı olarak toplum içindeki itibarı ve statüyü gösteren bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır (Tekin 2002: 644). Osmanlı Devleti'nde kürk, ilk zamanlarda daha çok soğuktan korunmaya yönelik bir ihtiyaç iken zamanla lüks haline gelmişti. Halk arasında kürk giyimi yaygın olup evlilik geleneklerinden olarak kız evinden damada, içinde kürk de bulunan bir kıyafet bohçası göndermek adetti. Yaz mevsimi de dâhil olmak üzere her mevsimde serin ve soğuk havalarda giyilen kürklerin muhafazası için piyasada özel kürk bohçaları satılırdı (Karaca 2002: 568).

Trabzon'da giyilen kürk çeşitlerine bakılacak olunursa, Rusya gibi kuzey ülkelerinde yaşayan ve sansar cinsinden küçük bir hayvan olan (Koçu 1967: 249) zerdavanın yanında kuzu, göçen, sincap ve tilki kürkleri en çok tercih edilenlerdi (Bkz. Trabzon Şer'iyeye Sicili 1873: 47, 1874: 95, 1877: 15, 1883: 27, 1885: 47). Bunların dışında karsak, kakım, kedi ve azaktan yapılmış kürkler de bulunmaktaydı. Sadece erkekler tarafından giyilen kürk çeşitleri göçen, tilki, karsak, kakım ve azak olurken; kadınların giydikleri kürkler daha ziyade sincap, zerdava ile kuzu ve kedi kürkleri. Kürklerin kaplamasında çoğunlukla çuka ve bez kullanılmıştır. Bunun dışında bogasi, sandal, harir, hatayi, şalak diğer kaplama kumaşlardır. Şalak ve harir sadece erkek kürklerinde kullanılırken, yine erkekler arasında çuka kaplama kürkleri sayıca hayli fazlaydı. Müslüman kadınların çuka, bez, sandal ve hatayi kaplı kürklerine karşılık bir gayrimüslim siyah bogasi kaplı kürke sahipti.

Kürkler içerisinde en pahalı olanları ise, kurdun ense postundan yapılan çılkafa kürkleri (Kütükoğlu 1983: 345). İncelenen dönemde terekelere göre Trabzon'un en varlıklı üçüncü kişisi olan Hacı Mehmet'in sahibi olduğu iki adet çuka kaplı uzun çılkafa kürkün toplam fiyatı 500 kuruştur (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1886: 29). Yine kadınlar arasında da en pahalı kürk Trabzon'un en zengin üç kadından birisi olan Naime Hatun'un sahip olduğu 55 kuruş değerindeki çukaya kaplı zerdava kürktü (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1886: 28).

5. Dolama

Bir entari çeşidi olan ve çukadan yapılarak, önü açık kavuşturularak beline kuşak bağlanan dolama (Kütükoğlu 1983: 346) fiyatları 1-10 kuruş arasındadır. Hacıların ve mollaların ağırlıklı olarak yeşil renkteki dolamalarının yanında (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1873: 37, 1877: 15, 1880: 2, 1883: 27) Müslümanların mor, mavi ve lacivert (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 90, 1878: 41) dolamaları da olabilmekteydi. İki gayrimüslimdeki dolamanın rengi ise mor (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1880: 65, 1880: 72).

6. Şalvar

Kadınların evde, erkeklerin ise hem evde, hem de dışarıda giydikleri bir kıyafet olan şalvar, üst kısmı geniş ve kırmalı, bacakları don gibi ayrı ve bol bir üstlüktü. Kadın ve erkek şalvarları arasında yalnız kumaş itibarıyla fark vardı. Erkek şalvarlarının paçaları daha dar olanına potur, geniş olanına çakşir denmekteydi (Pakalın 1971 III: 307). Trabzon'da giyilen şalvarlar ya çukadan, ya da abadan yapılmıştı; sadece bir kayıttan londuradan yapılmış şalvar mevcuttur. Renkleri belli olanlar ise mavi ve siyahtır. Çakşirlerin ise hangi kumaşlardan yapıldığı ve renkleri hakkında oldukça az malumat

vardır. Kayıtlarda çoğunluğu kırmızı olanlarının yanında mor ve beyaz çakşire rastlanılmıştır. Bunların kumaşları da aba, sof ve londuradır. Trabzon'da çakşirin fiyatı 0,5 kuruş ile 7 kuruş arasındaydı. Oysa çuka şalvarlar genelde pahalıydı. Mesela Tekke Mahallesi'nden Dülger Mustafa'nın çuka şalvarı 99 kuruş değerindeydi (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1886: 22). Yine Çarşı Mahallesi'nden Hacı Mehmet'in çuka şalvarı 95 kuruştur. İskender Paşa Mahallesi'nden olup terekesi en yüksek miktara sahip zimmi olan Arakin'in çuka şalvarı da 30 kuruştur (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1886: 35). Yani ekonomik seviyesi düşük olan insanlar sokakta çakşir giyerlerken, zenginler şalvarı tercih etmişlerdi. Hatta çuka şalvarlar en zenginleri diğerlerinden ayırt eden kıyafetlerden birisi olmuştur.

7. Yağmurluk

Diğer adı muşamba olan yağmurluk, (Koçu 1967: 238-239) yağışlı iklimin hâkim olduğu Karadeniz Bölgesinde yer alan Trabzon'da doğal olarak önemli bir ihtiyaçtı ve de terekelerde bolca rastlanmaktaydı. Zaman zaman başlığı ile birlikte kaydedilmiş olan yağmurluklar çuka ve abadan imal edilmişti. Çukaya nazaran daha ucuz olan abadan yapılan yağmurluklar 1–2 kuruş arasında fiyatlandırılmıştır (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1885: 145). Özellikle ilmiye ve esnaftan olan şahısların yağmurluk tercihi ise 6–10 kuruş arasındaki çuka olmuştur. Bunlar dışında 7 kuruş değerinde londura yağmurluk bulunmaktadır (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 98). Mavi rengin çok baskın olduğu 28 adet yağmurluğun ikisi siyah, biri yeşil ve biri beyaz renklidir.

8. Gömlek

Önemli bir üst giyecek olan gömleklerin çoğu kayıtlarda köhne gömlek, müstamel gömlek ya da sadece gömlek şeklinde verilmiştir. Fiyatı 0,5 kuruş ile 2 kuruş arasında değişmektedir. Maddi durumu iyi olanlar birden fazla gömleğe sahiplerdi. Bürüncükten yapılan gömlekler hem erkekler hem de kadınlar tarafından giyilmekteydi. Erkeklerle özgü gömlekler keten ve çuka; kadınların gömleklerinin kumaşı ise kutni iken, bunlar nakışlı ve boyalıdır. Melez gömlekler ise fiyatı en yüksek gömleklerdi. Trabzon'un en zengin kadınlarından Naime Hatun'un bir melez gömleği 75 kuruş, diğeri ise 27 kuruştur. Ayrıca işleme hamam gömlek yakası ise 80 kuruştur (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1886: 28).

9. Kuşak

Kursak kelimesinden gelen ve bele sarılan kuşak; hemen hemen her kesimden insanın giydiği kıyafetlendirdi. Kuşak ve kemerlerin; soğuğa karşı koruma, vücudu dik tutma, elbiseyi gösterme, giyen kişinin statüsünü belirtme ve bazı eşyaların taşınmasını

kolaylaştırma gibi çeşitli fonksiyonları vardı. Ayrıca çift kuşak, eski Türklerde ödüllendirme yoluydu (Özel 1992: 22). Trabzon'da kadınlar, alaca, sim ve şaldan yapılan kuşakların telli ve kemer cinslerine sahiptiler. En dikkati çeken kuşaklar ise altından yapılanlardır. Dönemin varlıklı kadınlarından Orta Hisar'dan Ümmügülsüm Hatun'un 300 kuruş değerindeki altın kuşağı (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1871: 25) ile Hacı Halil Mahallesi'nden Ayşe Hatun'un 264 kuruş değerindeki işlemeli altın kuşağı (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 45) en pahalı kuşaklardı.

10. Baş Kıyafetleri

Son olarak Trabzon halkının kullandığı başlıklara değinmek istiyoruz. Başlıklar oldukça çeşitli olup, *sarık*, *kavuk*, *başlık*, *fes*, *serpuş*, *kellepuş*, *külâh*, *kukuleta*, *kalpak* ve *takke* olarak kaydedilmişlerdir. Bunlar içerisinde en yaygın olan sarık, sarmak kökünden gelir ve sarılış şekillerine göre; burma sarık, civankaşı sarık, kâtibi, dardağan, perişani gibi isimler alırdı (Koçu 1967:202). Maalesef kayıtlarda sadece alaca sarık, bağlı sarık, abdi sarık çeşitleri yer almaktadır (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1878: 38, 1874: 25, 1874: 113). Renk olarak ise sarı, mavi ve beyaz sarık bulunmaktadır (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 25, 1885: 25, 1878: 38, 1886: 8, 1886: 15).

1828'e kadar Osmanlı coğrafyasında başlıkların en yaygını ve en çeşitlisi olan kavuğun yüzü çukadan olur, içinde münasip bir bezden astarı bulunur, yüzü ile astarı arasına pamuk konulurdu. Bu pamuk tabakası, kavuğun çeşitlemesine göre kabul edilmiş dikişlerle (dilimli dikiş, kafesli dikiş, baklavalı dikiş) dikilirdi (Koçu 1967: 148-149). Trabzon'da daha ziyade kırmızı (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 90, 1887: 15, 1885: 25, 188: 32) ve yeşil (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 90, 1878: 74, 1880: 11, 1883: 15, 1886: 92, 1888: 51) kavuk tercih edilmekle birlikte kahverengi (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 25), nefli (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1877: 15), beyaz (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1886: 92), güvezi (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 25) kavuklara da rastlanmıştır. Ayrıca bir zımminin de gecelik kavuk (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 25) kullandığı kayıtlarda tespit edilmiştir.

Fes, Osmanlı toplumunda kadınlar tarafından da giyilen bir başlıktı. Daha XVI. yy'da yaygın bir başlık olarak kullanıldığı bilinmektedir. XIX. yy'a kadar kadınlar tarafından hem sokakta hem de evde tercih edilen bir başlık olan fes, bu dönemde yerini Hotoz'a bırakmıştı (Koçu 1967: 116). Gayrimüslimler içerisinde sadece bir kişide rastladığımız fes, genelde Müslümanlar tarafından giyilen bir başlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bir kadın terekesinde de fes bulunmaktadır (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1886: 30). 20 kişinin terekesinde rastladığımız fesin çeşidi olarak İtalyanca, ince, zarif, seçkin

anlamlarına gelen ve fesin iyisi, zarifi manasında kullanılan, yayılışında İtalyanca bilen Cezayirli gemicilerin etkili olduğu (Koçu 1967: 118, Şemseddin Sami 1317: 1011) fino fes (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1880: 80) ve kaba fes (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1885: 145) yer alırken; renk olarak ise kırmızı ve beyaz olanları mevcuttu.

Sık kullanılan baş giyeceklerinden bir tanesi de başlıktır. Başlıkların geneli çukadan (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1873: 45, 1885: 25) ve abadan (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 79, 1880:81) yapılmaktaydı ve daha ziyade yağmurluk ile beraber kaydedilmiştir (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1873: 37, 1874: 98, 1880: 107, 1885: 25, 1885: 76).

Takke ise külâh gibi teri engellemek amacıyla başlıkların altına giyilmekteydi (Koçu 1967:220). Takkenin çeşitleri arasında ıskarlet çuka takke, kırmızı londura takke, çuka takke, elvan çuka takke (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1880: 80, 1874:45) ve altın takke (kadın) vardır. Erkeklerin kavuk altına giydikleri arakçin üç kayıta yer almaktadır. Kıvrımlı ve Nogay kadınları tarafından giyilen bir nevi başlık olup renkli pamuktan yapılan terpuşa (İnalçık 1996b: 301) ise sadece dönemin Trabzon'unda varlıklı sayılabilecek Ayşe Hatun'un terekesinde rastlanmıştır (Trabzon Şer'iyeye Sicili 1874: 45).

SONUÇ

Yirmi beş yıllık bir dönemi kapsayan bu çalışmamızda Trabzon'da giyilen kıyafetler ve bunların anlamlandırılmasını yapmaya çalıştık. Buradan yola çıkarak Trabzon'da en çok kullanılan kumaşların yünlüler olduğunu tespit ettik. Özellikle çuka ve aba, yünlü kategorisinde başı çekmekteydi. İkinci sırada ise pamuklu grubu yer almaktaydı. Bez ve alaca ile bogasi de, pamuklu kumaşlar arasında en yaygın olanlardı. Son olarak ipekliler gelmektedir ki zaten bunlar en pahalı kıyafetlerin kumaşı olma özelliğine sahiptir. İpekliler arasında yaygınlık bakımından *sade* ilk sırada yer alırken; sevai dönemin en pahalı kıyafetlerine kumaş olmuştur.

Yaptığımız araştırmada Trabzon kadınının sokak kıyafetinde ferace, yaşmak, peçe, kürk, kaftan; ayağa ise pabuç, mest, ayakkabı, başmak; ev kıyafetinde alta şalvar-çakşır, üste yelek, gömlek, kuşak, şal, entari giydiği görülmüştür. Serpuş, terpuş, çenber, mefraka, yemeni ve fes kadınların kullandığı başlık çeşitleriydi. Kürk ve kaftan ise hem sokakta hem de evde giyilmekteydi. İç giyimde de don, dizlik, içlik, terlik (derlik), zıbın ve uçkur kullanılmaktaydı.

Trabzon erkeği sokakta, şalvar-çakşır, entari, pabuç, ferace, kuşak; başlık olarak, sarık, kavuk, kellepuş, kalpak, fes, serpuş, külâh ve kukuleta; evde ise gömlek, yelek, dolama, ihram; iç giyimde don, dizlik, içlik, zıbın ve uçkur giymekteydi. Erkekler için de kürk-kaftan hem sokakta hem de evde giyilen kıyafetlerdendi. Görüldüğü gibi erkek-kadın

kıyafetleri isim olarak genelde aynıdır. Fakat diğer kaynaklar bize bunların kumaş, kesim, desen, süsleme vb. şekillerde birbirinden ayrıldıklarını göstermektedir.

En düşük tereke sahibi erkekler, Maçka entarisi giymekteydiler. Orta halli diyebileceğimiz kadın ve erkekler ise alacadan yapılmış entari kullanmaktaydılar. Refah düzeyi yüksek Trabzonlu erkekler basma ve çit; kadınlar da ipekten (sevai-gezi) yapılmış entarileri tercih etmekteydiler. Erkeklerin giydiği feraceler softandır. Kadınlarınki ise genel olarak şayaktandır; en zengin “*Hatunlar*” ise çuka feraceleri giymekteydiler. Erkeklerin gömlekte genel tercihi ketan ve çuka iken; kadınların ise kutni, nakışlı ve boyalıları olmuştur. En zengin erkek ve kadınlar ortak bir şekilde melez gömlek giymekteydiler. Hem kadın hem erkekler içerisinde fakir ve orta halliler çakşır giyerken, daha müreffeh bir yaşam standardı olanlar şalvar kullanmaktaydılar. Ama en zengin erkek ve kadınların şalvardaki kumaş çeşidi çuka idi. Hem erkek hem de kadınlar genel olarak abadan yapılmış yağmurluk giymekteydiler. En zenginler ise yine çukayı tercih etmekteydiler.

Görüldüğü gibi kıyafetler genel olarak ekonomik durumun bir yansımasını ifade etmekteydi. Ama bu ne olursa olsun, sosyal statünün, kültürün de kıyafet üzerindeki etkisini küçümsetemez. Mesela ilmiyeden birisi beyaz sarık takarak mensubu bulunduğu sosyal statüyü ifade edebildiği gibi; gayrimüslimler de “mor” renk giyebilmekteydi. Kimi zaman da yeşil renk gibi aidiyet belirten sarıklar seyyid olmayanlar tarafından kullanılabilirdi.

Tereke kayıtlarının giyim kuşam konusundaki bu zenginliğine rağmen belki de en zayıf yönlerinden biri, giyim-kuşam malzemeleri açısından, kayıtlarda ayrıntının noksanlığıdır. Giyim-kuşam malzemesinin, sadece ekonomik değerine binaen olsa gerek, rengi ve kumaşı, yeniliği-eskiliği, küçüklüğü-büyüklüğü belirtilmiştir. Bununla birlikte kültürün ayrıntıda yer aldığı kıyafetlerin yakaları, süslemeleri vb. gibi hususlar kayıtlarda ifade edilmemiştir. Sadece buradan yola çıkarak kıyafeti Trabzon’da Müslümanlar ile gayrimüslimlerin genel itibarıyla ortak bir paydada buldukları kültürel bir öge olarak algılamak, araştırmacıları yanılgıya düşürebilir. Az sayıdaki gayrimüslim terekesi bizi, ayrıntıların yoksunluğunda, sanki Müslümanlarla birebir aynı kıyafetleri giydiklerini düşünmemize neden olmaktadır. Fakat özellikle seyyahların ve gravürlerin resmettiği kıyafetler, dini cemaatlerin ayrıntılarda çok rahat bir şekilde ayırt edilebileceklerini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

ABALI Nurullah, (2009), **Geleneksellik ve Modernizm Açısından Kılık-Kıyafet**, İstanbul: İlke Yayıncılık.

Ahmet Vefik Paşa, (2000), **Lehçe-i Osmanî**, (Haz: Recep TOPARLI), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

ALTINAY Ahmet Refik, (2000), **Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı**, Haz: Abdullah Uysal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

BARKAN Ömer Lütfi, (1966), “Edirne Askeri Kasamsına Ait Tereke Defterleri”, **Belgeler**, C. 3, S. 5–6, s. 1-479.

ÇİÇEK Kemal, (1998), “Osmanlılar ve Zimmiler: Papa Pavlos’un İslam’a Hakareti Ya da Renklere İsyanı”, (Haz. Kemal ÇİÇEK ve Abdullah SAYDAM), **Kıbrıs’tan Kafkasya’ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet**, s. 135–147, Trabzon: Derya Kitabevi,

DAVIS Fanny, (2006), **Osmanlı Hanımı**, (Çev. Bahar TIRNAKÇI), İstanbul: YKY.

ERCAN Yavuz, (1984), “Türkiye’de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin, Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu”, **Bellekten**, C. 47, S. 188, s.1119–1149.

FAROQHI Suraiya, (2004) “18. Yüzyıl Bursa’sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim’in Serveti”, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, s.199–216, İstanbul: YKY

Gelibolulu Mustafa Ali, (1997), **Meva’idü’n-Nefais fî Kavâ’idi’l-Mecâlis**, (Haz. Mehmet ŞEKER), Ankara: TTK.

GÖRÜNÜR Lale–ÖGEL Semra, (2006), “Osmanlı Kaftanları ile Entarilerinin Farkları ve Kullanılışları”, **İTÜ Dergisi**, C. 3, S. 1, s. 59-68.

GÜRTUNA Sevgi, (1999), “Osmanlı Kadınlarının Giyim-Kuşamı”, (Ed. Kemal ÇİÇEK), **Osmanlı**, C. 9, s. 190–203, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

İNALCIK Halil, (1996), “15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, s.187–202, İstanbul: Eren Yayınevi.

İNALCIK Halil, (1996), “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, s.259–318.

KARACA Filiz, (2002), “Kürk”, **DİA**, XXVI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

KİVİ Seyed Hedayat Azim Nezhad, (1995), **XV ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Minyatürlerindeki Halılar ve Kıyafetler Üzerine Bir Araştırma**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

KOÇU Reşad Ekrem, (1967), **Türk Giyim Kuşam Sözlüğü**, İstanbul: Sümerbank Yayınları.

KÜTÜKOĞLU Mübahat, (1983), **Osmanlılar’da Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri**, Ankara: Enderun Yayınevi.

OKUMURA Sumiyo, (2002), “Türk Kaftanının Kökeni ve Uzakdoğu ile Karşılaştırma”, **VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Genel Konular Seksiyon Bildirileri**, İçel, 18–22 Haziran 2001, (VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Genel Konular Seksiyon Bildirileri, Ankara, s. 171–182)

OT Tuğba, (2005), **Giyim-Kuşamın Tarihçesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

ÖZCAN Tahsin, (2005), “Muhallefat”, **DİA**, XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ÖZEL Mehmet, (1992), **Folklorik Türk Kıyafetleri**, Ankara: Türkiye Güzel Sanatları Geliştirme Vakfı.

PAKALIN Mehmet Zeki, (1971), **Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. 1-2-3. İstanbul: MEB Yayınları.

PAMUK Şevket, (2007), “Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?”, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, s.147–154, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

QUATAERT Donald, (1997), “Clothing Laws, State and Society in the Otoman Empire”, **International Journal of Middle East Studies**, C. 29, S.3, s.403–425.

REYHANLI Tülay, (1983), **İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul’da Hayat (1582–1599)**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Şemseddin Sami, (1317), **Kamus-i Türkî**, İstanbul: İkdâm Matbaası.

ŞİMŞEK Eyyub, (2007), **Şer’iye Sicillerine Göre Trabzon’da Borç-Alacak İlişkileri (1701–1714)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

TEZ Zeki, (2009), **Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi**, İstanbul: Doruk Yayınları.

TEZCAN Hülya, (1995), “Ferâce”, **DİA**, XII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

TEZCAN Hülya, (1993), **Atlaslar Atlası Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu**, İstanbul: YKY.

TEZCAN Mahmut, (1983), “Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim”, **Ankara Üniv. Eğit. Bil. Fak. Dergisi**, C.26, S.1, s. 255–276.

Trabzon Şer’iye Sicili No: 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888.

TURAN Namık Sinan, (2005), “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Sonuna Dek Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Kılık Kıyafetlerine Dair Düzenlemeler”, **AÜSBF Dergisi**, C. 60, S. 4, s. 239–267.